

İMAM BUHÂRÎ'NİN KAYIP KİTAPLARI

Ahmet Tahir DAYHAN**

Uzun bir süre önce tamamladığımız "Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler" isimli yüksek lisans tezimizin İmam Buhârî'nin müellefâtını konu eden kısmını yazarken, eserleri arasında bugün elde bulunmayan ya da yeri bilinmeyen bazı isimlerle karşılaşmış; bir kısmının yazma nüshalarının hâlâ mevcut olabileceği ihtimâli karşısında meraka kapılmış ve heyecanlanmıştık.

O günden beri; İmam Buhârî'nin, kaynaklarda otuzaltı kadarının isminden bahsedilen¹ ve yarısından fazlasına hiç tesâdüf edilmemiş kitaplarından *altısının*, meçhul bir kütüphane rafında ve metruk bir durumda keşfedilmeyi beklediğini ümit etmekte; bu ümidimizi, kitap dünyasına emek vermiş ilim çevreleriyle de paylaşmak gerektiğini düşünmekteyiz.

Aşağıdaki yazı, kayıp kitaplarla ilgili ulaşabildiğimiz ipuçlarından, edinebildiğimiz ad ve adreslerden bahsetmektedir.

Hind Alt-Kıtası'nın hadisçi ve tarihçi âlimi *Ebu'l-Hüdâ Muhammed b. Abdi's-Selâm el-Mübârekpûrî* (ö. 1342/1924)'nin,² "*Sîretü'l-İmâmi'l-Buhârî*" adıyla Urduca aslından Arapça'ya tercüme edilen 480 sahifelik eserinin, İmam Buhârî'ye ait yirmidört kitabın kısa açıklamalarla tanıtımına ayrılan bölümüne,³ Delhi-Rahmâniyye Dâru'l-Hadîs'i müderrisi ve aynı zamanda müellifin oğlu *Ubeydullah er-Rahmânî*⁴ tarafından ilâve edilen bir dizi dipnot dikkat çekmektedir. Rahmânî'nin, İmam Buhârî'nin altı eseriyle ilgili olarak babasının verdiği isimlere düştüğü notlar ve bunlara dâir elde edebildiğimiz bilgiler şöyledir:

* İlk neşrinde vâki olan bazı aksaklıklar dolayısıyla bu yazı tekrar yayımlanmaktadır. (marife)

** Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. dayhan@excite.com

¹ Bu kitapların isim ve râvileri için bkz. İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, Leipzig 1871, s. 230; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, İstanbul 1943, II/1087; el-Askalânî, Ali b. Hacer, *Hedyü's-Sârî Mukaddimetü Fethi'l-Bârî*, Kahire 1986, s. 516-517; a. g. y. , *Tağlîku't-Ta'lik alâ Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut 1985, V/435-437; Abdü'l-Hâlık, Abdü'l-Ğanî, *el-İmâmü'l-Buhârî ve Sahîhuh*, Cidde 1985, s. 149-154; el-A'zamî, Muhammed Mustafa, "Buhârî", *DîA*, İstanbul 1992, VI/371; Sandıkçı, S. Kemal, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Ankara 1991, s. 13-20.

² Bu isim, 1353/1935'de vefat eden Tirmizî şârihi Ebu'l-Ulâ Abdurrahmân b. Abdi'r-Rahîm el-Mübârekpûrî ile karıştırılmamalıdır. Ehl-i Hadîs Ekolü'ne mensup bulunan iki âlim de aynı hocaya; Hindistan'ın meşhur muhad-disi ve ekolün kurucusu Miyân Sâhib Seyyid Nezîr Hüseyin ed-Dehlevî (ö. 1902)'ye talebelik etmişlerdir.

³ el-Mübârekpûrî, el-Allâme eş-Şeyh Abdü's-Selâm, *Sîretü'l-İmâmi'l-Buhârî*, (neşr. İdâretü'l-Bühûsi'l-İslâmiyyeti ve'd-Da'veti ve'l-İftâ bi'l-Câmiati's-Selefiyye, Benaras/Hindistan), Bombay 1987, II. Baskı, s. 146-157.

⁴ Bu zat, eseri neşreden el-Câmiatü's-Selefiyye adlı kurumun (1963) kurucusudur.

I. EL-CÂMIU'S-SAĞİR

كانت توجد له نسخة قلمية بخط الحافظ ابن حجر في مكتبة المخطوطات بدار العلوم في ألمانيا إلى الحرب العالمية الثانية.

"el-Câmiu's-Sağîr'in İbn Hacer hattıyla yazma bir nüshası, II. Dünya Savaşı'na kadar *Almanya İlimler Akademisi Yazma Eserler Kütüphanesi*'nde bulunuyordu."⁵

Eserin, İmam Buhârî'nin elde mevcut müellefâtından olduğunu daha önce Kâtip Çelebi kaydetmiştir.⁶

Ayrıca Ürdün Krâliyeti'ne bağlı bir kurum tarafından 1986'dan bu yana Amman'da neşredilmekte olan ve dünyanın 431 seçkin kütüphanesini içine alan toplu yazmalar kataloğunun hadisle ilgili ciltlerinde de bu esere rastlamaktayız.⁷ Katalogda el-Câmiu's-Sağîr'in bulunduğu iki kütüphane şöyle verilmektedir:

Karl Marx / Leipzig, 10 [no. 80].

Hızânetü Tamgrût (تمكروت) / Warzâzât (ورزازات), 2/177, [no. 2980]; 3 cüz; mecmua içinde.⁸

Bu adresten; Ubeydullah er-Rahmânî'nin varlığından bahsettiği kütüphanenin, eski *Doğu Almanya'nın Leipzig şehrindeki Karl Marx Kütüphanesi* olması ihtimali ortaya çıkmaktadır. Hadisle ilgili yazma eserleri içeren ciltlerin sonunda, katalogda adı geçen kütüphanelerin fihristleri tanıtılmaktadır ki, "Karl Marx / Leipzig" hakkında şunları okuyoruz:

Alman İlimler Akademisi Kütüphanesi / Doğu Almanya. "Alman İlimler Akademisi Kütüphanesi'ndeki nâdir ya da mevcut yazma eserler fihristi (h. 1383 / m. 1963, Arapça)"nden seçmeler.⁹

Adı geçen kütüphane fihristinin 1963'te neşredilmiş olmasına karşılık Rahmânî'nin, eserin II. Dünya Savaşı'ndan önce orada bulunduğu dâir ifâdeleri, ya bizzat gördüğü ya da bir başka kanaldan bu habere ulaştığı izlenimini vermektedir.¹⁰

Zaferullah Daudî'nin "*Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*" isimli basılmış doktora tezinde, *Tuhfetü'l-Ahvezi Mukaddimesi*'nden sözettiği bir bölümde gözümüze çarpan şu cümleleri de kaydetmek yerinde olacaktır:

"Mübârekpûrî bu hususta bazı elyazması nüshaların Alman Kütüphanesi'nde bulunduğu bahseder. Kanaatimize göre o bu bilgiyi, bizim de elde ettiğimiz hazırlayanı belli olmayan (eski) Doğu Almanya'da Leipzig şehrindeki Karl Marx Kü-

⁵ *Sîre*, s. 155.

⁶ *Keşfü'z-Ziünün*, I/379.

⁷ *el-Fihrisü's-Şâmil li't-Türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-Mahtût (el-Hadisü'n-Nebeviyyü's-Şerîf ve Ulûmühü ve Ricâlüh)*, (neşr. el-Mecmeu'l-Melekî li Buhûsi'l-Hadâratil-İslâmiyye), Müessesetü Âli'l-Beyt, Amman 1991-1992, 3 cilt.

⁸ *el-Fihris*, I/595. İkinci olarak zikredilen kütüphanenin kataloğu, 1974'de Fas/Rabat (er-Ribât)'da basılmıştır. Age., III/1935. Köşeli parantez içindeki rakamlar, el-Fihris'e kaynaklık eden orijinal katalogta kayıtlı kitaba ait sıra numaralarıdır.

⁹ Age., III/1935.

¹⁰ Müellif Ebu'l-Hüdâ, kitabının *el-Câmiu's-Sahîh*'e yazılan şerh ve ta'lîklere ayırdığı 4. bölümünün sonunda şöyle demektedir: "Hâfız İbn Hacer'in kütüphanesinde bulunan İbn Huzeyme'nin Sahîh'i şimdi Almanya'dadır. Bunu bildiren fihrist, tanınmış Arap tüccarlardan biri vâsıtasıyla elimize ulaştı. Fihristi inceleyince, bazı nâdir tefsir ve hadis kitaplarının, müelliflerinin ya da talebelerinin hattıyla Almanya kütüphanesinde bulunduğu meydana çıkıyor. Aman Yarabbi! Müslümanların hazineleri Hristiyanların eline düşmüş de kadrini onlar biliyorlar." Bkz. *Sîre*, s. 239; 213 no'lu dipnot. Rahmânî'nin, babasının elindeki bu fihristten yararlandığı düşünülebilir.

tüphanesi'ndeki bazı Arapça eserlere ait listeden almıştır. Biz bu listeyle onun verdiği bilgileri karşılaştırdığımızda, verdiği bilgilerle bu listedeki bilgilerin tıpatıp birbirini tuttuğunu görmekteyiz. Bu liste, Almanya'daki kütüphanede pek çok nâdir elyazması nüshayı büyük zâtların yazdığını belirtmektedir. Bununla birlikte, bugünlerde Batı bibliyografyalarında bu eserlerle ilgili bir bilgiye henüz rastlanabilmiş değildir."¹¹

Müstensih isimlerini de vermesi sebebiyle, Rahmânî'nin de aynı fihriste istinâd edip etmediğini kesin olarak bilmiyoruz.

2. EL-MEBSÛT FÎ'L-HADÎS

كانت توجد له نسخة خطية كاملة مكتوبة بخط الحافظ ابن منده في مكتبة ألمانيا
إلى الحرب العالمية الثانية.

"İbn Mende hattıyla eksiksiz yazma bir nüshası, II. Dünya Savaşı'na kadar *Almanya Kütüphanesi*'nde bulunuyordu."¹²

Tirmizî şârihi Mübârekpûrî, aynı bilgileri *Alman Kütüphanesi* (المكتبة الجرمنية) a-diyla vermektedir.¹³ *el-Fihrisü's-Şâmil*'deki kütüphane adı ve numarası ise şöyledir:

Karl Marx / Leipzig, 8 [no. 48].¹⁴

3. ESÂMÎ'S-SAHÂBE (ESMÂÜ'S-SAHÂBE)

كانت نسخة خطية كاملة من هذا الكتاب موجودة في دار العلوم بألمانيا قبل
الحرب العالمية الثانية

"Bu kitabın eksiksiz yazma nüshası, II. Dünya Savaşı'ndan önce *Almanya İlimler Akademisi*'nde bulunuyordu."¹⁵

"*Kitâbü Ashâbi'n-Nebî*" ismiyle İmam Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr*'inde geçen¹⁶ ve sahâbe isimlerinin sonrakilerle karıştırılmaması için te'lif edilmiş ilk eser olduğu belirtilen¹⁷ bu kitabın bulunduğu yer *el-Fihrisü's-Şâmil*'de şöyle kaydedilmiştir:

Karl Marx / Leipzig, 15 [no. 20].¹⁸

¹¹ Daudi, Zaferullah, *Şâh Veliyyullah Dehlevî'den Günümüze Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, İstanbul 1995, s. 220-221; dipnot.

¹² *Sîre*, s. 152.

¹³ Mübârekpûrî, Abdurrahmân, *Tuhfetü'l-Ahvezi bi Şerhi Câmi't-Tirmizî*, Beyrut 1990, *Mukaddime*, I/265-266.

¹⁴ *el-Fihris*, III/1359.

¹⁵ *Sîre*, s. 151.

¹⁶ el-Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *et-Târîhu'l-Kebîr*, Diyarbakır, ts. , II/60.

¹⁷ İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, Kahire 1972, *Mukaddime*, I/1.

¹⁸ *el-Fihris*, I/189-190.

4. EL-MÜSNEDÜ'L-KEBİR (ET-TEFSİRÜ'L-KEBİR)

كانت نسخة كاملة مخطوطة من المسند الكبير بخط الإمام ابن تيمية في مكتبة

المخطوطات في دار العلوم بألمانيا قبل الحرب العالمية الثانية

"el-Müsnedü'l-Kebîr'in İmâm İbn Teymiyye hattıyla eksiksiz yazma nüshası, II. Dünya Savaşı'ndan önce *Almanya İlimler Akademisi Yazma Eserler Kütüphanesi*'nde idi. "¹⁹

Aynı bilgiyi *Tuhfetü'l-Ahvezî Mukaddimesi*'nde, yukarıda geçtiği üzere *Alman Kütüphanesi* şeklinde bulmaktayız. ²⁰*el-Fihrisü's-Şâmil*'de ise bu ve bundan sonraki eserin isimleri yer almamaktadır. ²¹

5. EL-CÂMIÜ'L-KEBİR

كانت نسخة قلمية كاملة بخط الحافظ ابن كثير للجامع الكبير في مكتبة

المخطوطات في دار العلوم بألمانيا قبل الحرب العالمية الثانية. ندعو الله أن تكون

هذه المكتبة محفوظة

"el-Câmiü'l-Kebîr'in Hâfız İbn Kesîr hattıyla eksiksiz yazma nüshası, II. Dünya Savaşı'ndan önce *Almanya İlimler Akademisi Yazma Eserler Kütüphanesi*'nde idi. Bu kütüphanenin koruma altına alınmış olması için dua ediyoruz. "²²

Sirâcü'd-Dîn Ömer b. el-Mulakkın (ö. 805/1402)'in *Şevâhidü't-Tavdîh* adlı el-Câmiü's-Sahîh'e yazdığı şerhde²³ bildirdiğine göre; İbn Sa'd İsmâil b. Ebi'l-Kâsım el-Bûşencî (ö. 536/1141), ²⁴ *Kitâbü'l-Cehri bi'l-Besmele*'de İmam Buhârî'nin 100. 000 sahih hadis ihtivâ eden bir kitap tasnif ettiğini kendisinden nakleder. ²⁵Şu durumda; Ebu'l-Fadl Muhammed b. Tâhir el-Makdisî (ö. 507/1113)'nin de adından bahsettiği bu kitabın, İmam Buhârî'nin ezberlediğini bildiğimiz²⁶ 100. 000 sahih hadisi içermesi ve el-Câmiü's-Sahîh'in bu hacimli eserden derlenmiş olması ihtimal dâhilindedir. ²⁷

¹⁹ *Sîre*, s. 150.

²⁰ *Tuhfetü'l-Ahvezî*, Mukaddime, I/263.

²¹ Karl Marx 6 [25]'de İbn Ebî Âsım'a ait olduğu bildirilen bir *et-Tefsîru'l-Kebîr* kaydı vardır. Bkz. *el-Fihris*, III/1459.

²² *Sîre*, s. 149.

²³ Sehâvî'nin haber verdiği göre İbnü'l-Mulakkın 20 ciltlik bu şerhini, şeyhi Alâü'd-Dîn Moğultay'ın (ö. 762/1361)'in *et-Telvîh*'ini ve Kutbü'd-Dîn el-Halebî'nin (ö. 735/1334) şerhini esas alarak yazmıştır. Bkz. el-Hüseynî, Muhammed İsâm Arrâr, *İthâfî'l-Kârî bi Ma'rifeti Cühûdi ve A'mâlî'l-Ulemâi alâ Sahîhi'l-Buhârî*, Dimeşk 1987, s. 216.

²⁴ Ebû Sa'd (veya Ebû Saîd) İsmâil b. Abdi'l-Vâhid b. İsmâil b. Muhammed el-Bûşencî; Şâfiî fakîhi. Bkz. el-Hanbelî, İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zehab fi Ahbâri Men Zehab*, Beyrut, ts. , IV/112; İsmâil Paşa, Bağdatlı, *İdâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyli alâ Keşfi'z-Zünûn*, İstanbul 1945, I/388.

²⁵ el-Aynî, Bedru'd-Dîn, *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut, ts. , I/6; *Sîre*, s. 154.

²⁶ el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd ev Medineti's-Selâm*, Beyrut, ts. , II/25.

²⁷ Abdü'l-Hâlık, Abdü'l-Ganî, *Age.*, s. 151.

6. ET-TÂRÎHU'L-EVSAT

كانت نسخة خطية كاملة للتاريخ الأوسط توجد في المكتبة الحكومية في ألمانيا

قبل الحرب العالمية الثانية

"et-Târîhu'l-Evsat'ın eksiksiz yazma bir nüshası, II. Dünya Savaşı'ndan önce Almanya Devlet Kütüphanesi'ndeydi. " ²⁸

Bu eserin 56 varaklık çok eksik bir yazma nüshasının Bankipur, 12/32, No. 687'de bulunduğunu M. M. el-A'zamî'den,²⁹ hicrî 1325'de Allahâbad'da M. el-Ca'ferî tarafından neşredildiğini de S. Kemal Sandıkçı'dan öğreniyoruz.³⁰ *el-Fihrisü's-Şâmil*'de Hüdâbahş / Bankipur Kütüphanesi'nde yukarıda geçen numarada bulunduğu belirtilen eserin, 52 varak olduğu ve hicrî 12. asırda istinsâh edildiği kaydedilmiştir.³¹

Bir yanda, "Buhârî" adının şöhretine kıyasla ona ait eserlerin büyük bir kısmının bugün kaybolan kitaplar listesinde³² yeralmasından kaynaklanan şüphelerimiz; diğer yanda, sözü edilen *Almanya İlimler Akademisi Yazma Eserler Kütüphanesi* ya da *Karl Marx Kütüphanesi* nerededir? hâlâ ayakta mıdır? kitapların âkıbeti nedir?... gibi cevap bekleyen sorularımız karşısında, kendisine müracaat edebileceğimizi düşündüğümüz ilk isim *ilimler tarihi* uzmanı Prof. Dr. M. Fuad Sezgin olmuştu. Konuyla ilgili sorulara cevap isteyen bir istirham mektubu göndermeyi isabetli bulduk. Ne var ki, 1996 Ekim'inde kaleme alıp Frankfurt'a elden ilettiğimiz ve hararetle cevabını beklediğimiz bu mektuptan hiçbir netice alamadık.³³

İmam Buhârî'nin engin hadis birikimini, ilk üç asrın zengin rivayet tariklerini ve metin inşâsına katkı sağlayarak ihtilafı pek çok konuya farklı boyutlar kazandırabilecek yeni metinleri ihtivâ ettiğini umduğumuz bu değerli külliyâtın kâşifi olma bahtıyarlığı kime nasip olur bilinmez. Kayıp kitaplar, Almanya kütüphanelerini yakından tanıyan mütecessis araştırmacıları beklemektedir.

²⁸ *Sîre*, s. 148.

²⁹ "Buhârî", *DİA*, VI/371. Bu bilgi Fuad Sezgin'den alınmıştır. Bkz. *GAS*, I/133. Sezgin, nüshanın m. 12. y. y. 'da istinsâh edildiğini bildirmektedir.

³⁰ Sandıkçı, S. Kemal, *Age.*, s. 19; 61 no'lu dipnot.

³¹ *el-Fihris*, I/321. Patna şehrinin batı kesiminde bulunan Bankipur (Azimâbâd) bölgesi, 18000 civarında yazma eser ihtivâ eden kütüphanesiyle ünlüdür. Bu kütüphane, The Patna Oriental Public Library veya Khuda Bakhsh Oriental Public Library adlarıyla bilinmektedir. Bkz. "Bankipur", *DİA*, V/60.

³² Muhammed b. Abdî's-Selâm el-Mübârekpûrî'nin *Sîre*'sinde, bugün kayıp kitaplar listesinde olup da Almanya'nın mezkur kütüphanesinde mevcudiyeti öne sürülen dört adet Buhârî şerhine rastladık. Bunlar; Hattâbî'nin (ö. 388/998) *A'lâmü's-Sünen*'i, İbnü'l-Mulakkın'ın (ö. 805/1402) *Şevâhidü't-Tavdîh*'i, el-Birmâvî'nin (ö. 831/1427) *el-Lâmiu's-Sabîh*'i ve Ebû Zerr el-Halebî'nin (ö. 884/1479) *et-Tavdîh li Mübhemâti'l-Câmi's-Sahîh*'idir. Bkz. *Sîre*, s. 186, 192, 212. Bu dört şerh arasından sadece ilki, Mekke Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi tarafından 1988'de dört cilt halinde tab' edilmiştir. Muhakkik Dr. Muhammed b. Sa'd Âl Süüd'un esas aldığı sekiz ayrı elyazması arasında, Almanya'nın herhangi bir kütüphanesine kayıtlı nüsha mevcut değildir.

³³ Fuad Sezgin'e Institut Für Geschichte Der Arabisch-Islamischen Wissenschaften'de teslim edilen bu mektupla ilgili tafsilâtı, "dayhan. cjb. net" adresindeki web sayfamızda bulabilirsiniz.